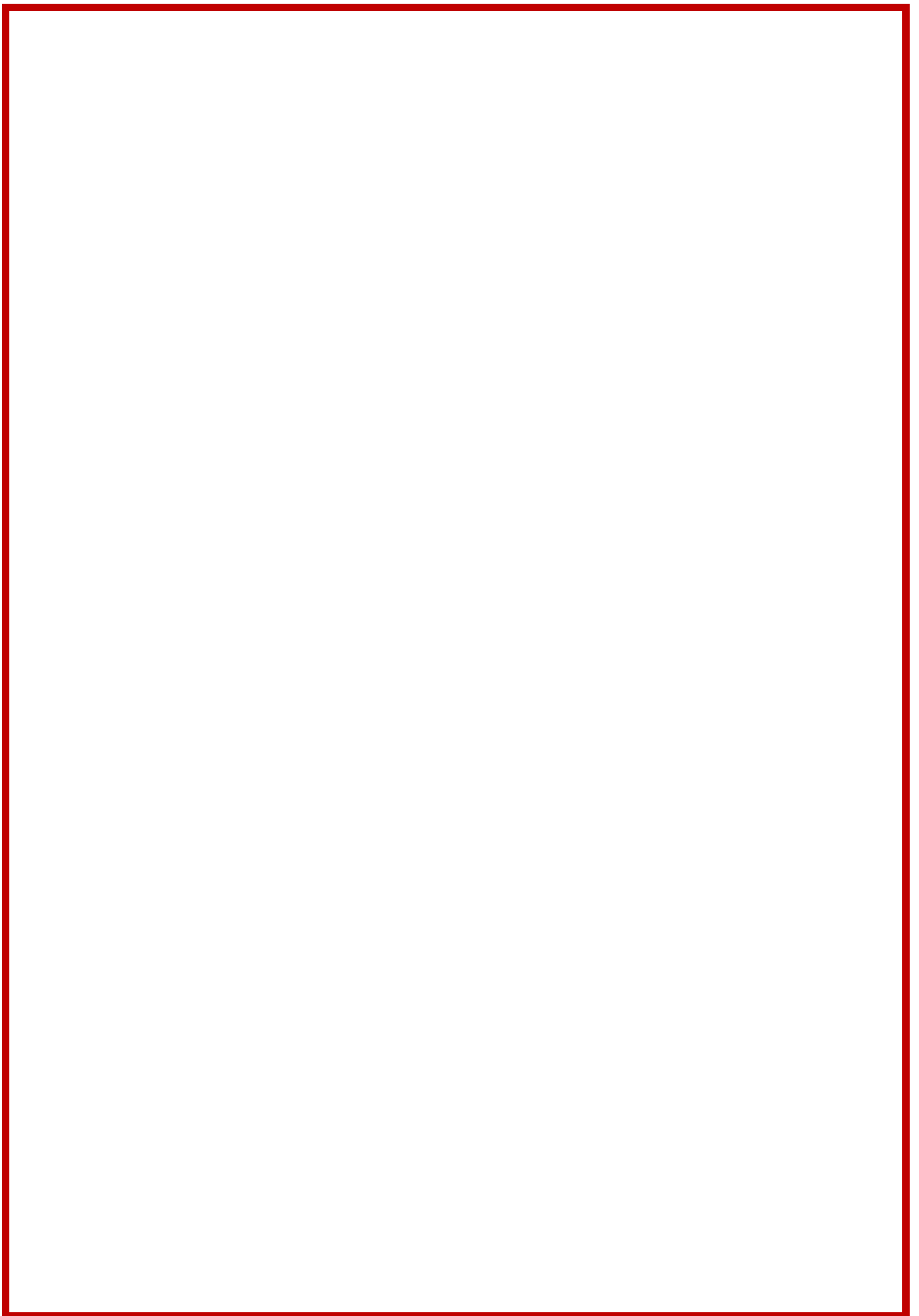

A N A L I Z A

**O PODRŠCI ŽENSKIM PREDUZETNIČKIM
AKTIVNOSTIMA I INICIJATIVAMA U
PČINJSKOM OKRUGU**

Analiza

O PODRŠCI ŽENSKIM PREDUZETNIČKIM
AKTIVNOSTIMA I INICIJATIVAMA U PČINJSKOM
OKRUGU

CENTAR ZA INFORMISANJE I RAZVOJ SURDULICE CIRS

U okviru projekta "Osnaživanje žena iz ruralnih područja sa juga Srbije za razvoj i pokretanje malih biznisa" koji finansira Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju"

Sadržaj

Sadržaj.....	4
1. DEFINICIJA ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA.....	6
1.2 ISTORIJSKI OSVRT	6
1.3 EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENA NA JUGU SRBIJE.....	7
1.3.1 Položaj žena sa juga Srbije na tržištu rada	7
1.3.2 Podela poslova i neplaćeni ženski rad	9
1.4 RASPROSTRANJENOST ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA.....	9
1.5 STRATEŠKI OKVIR ZA DALJI RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA	10
Cilj istraživanja	27
Metode i instrumenti.....	27
2.1 FOKUS GRUPE I TERENSKO ISTRAŽIVANJE	27
Opšti problemi:	28
Specifični problemi sa kojima se susreću samožene preduzetnice proistekle iz rodnih uloga:	28
Specifični cilj – položaj ženskog preduzetništva na jugu Srbije za pet do deset godina.....	29
Preporuke proizašle iz terenske ankete i fokus grupnih diskusija.....	29
Zapažanja.....	32
Zaključci.....	32
Prepreke i problemi sa kojima se suočavaju svi preduzetnici (bez obzira na pol)	33
Specifične prepreke i problemi sa kojima se suočavaju žene preduzetnice.....	34
PREPORUKE.....	35
Preporuke usmerene na ublažavanje posledica ekonomske krize.....	36

Žensko preduzetništvo

Žensko preduzetništvo je uvek izraz
emancipacije žena ili bar njegov početak.

DEFINICIJA ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA

U nedostatku opšteprihvaćene definicije ženskog preduzetništva kod nas, u ovoj Studiji opredeljujemo se, kao i u analizi sprovedenoj u prvoj polovini 2022. godine²², da sledimo *Polaznu studiju o preduzetništvu žena u Srbiji*²³ u kojoj autorke nude sledeće određenje za žensko preduzetništvo:

Preduzetnice su one ekonomske akterke koje kombinuju faktore proizvodnje i druge relevantne resurse na inovativan način i tako ih premeštaju iz sektora niže u sektor više produktivnosti i višeg dohotka, pri čemu otkrivaju i iskorišćavaju šanse u datom kontekstu i procenjuju i preuzimaju rizike svojih odluka i akcija.

Polazeći od osnovne definicije, razvijena je i operacionalna definicija, po kojoj su preduzetnice:

Sve žene koje su vlasnice (bilo kog udela) nad preduzećem uz uslov da istovremeno obavljaju i vodeću upravljačku ulogu u tom preduzeću, a bez obzira nanačin na koji su stekle vlasništvo.

Na praktičnom nivou to znači da su:

Preduzetnice sve one žene koje poseduju i vode bilo koju vrstu radnje (trgovinsku, zanatsku, agenciju, ordinaciju i sl.), kao i žene koje su vlasnice i upravljačice privrednih društava (društvo sa ograničenom odgovornošću, ortačko, komanditno i deoničarsko društvo).

Kada je reč o prihvatanju jedinstvene definicije ženskog preduzetništva, Međunarodni trgovinski centar (International Trade Center – ITC)²⁴ je 2023. godine pokrenuo inicijativu da se konačno definiše pojam ženskog preduzeća kako bi se na taj način obezbedilo zvanično uputstvo zavodima za statistiku, vladama, kompanijama, međunarodnim institucijama i ostalim akterima o tome kako razumeti i koristiti ovaj pojam. Ova inicijativa treba da doprinese i realizaciji *Globalnih ciljeva održivog razvoja do 2030.*²⁵ uključujući nekoliko specifičnih podciljeva u okviru *petog cilja* koji se odnosi na *rodnu ravnopravnost*. Inače, u okviru sedamnaest globalnih ciljeva održivog razvoja koristi se preko pedeset indikatora koji imaju rodnu dimenziju i dvadeset onih čiji je fokus na *ekonomskom osnaživanju*, kao i drugi koji se odnose na *eliminaciju siromaštva* i *dostojanstven rad i ekonomski rast*.

ISTORIJSKI OSVRT

Pojam *žensko preduzetništvo* po prvi put se u Srbiji pominje u prvoj polovini devedesetih godina, pre svega kroz programe podrške međunarodnih organizacija za bržu integraciju žena iz izbegličke populacije u ekonomske i društvene tokove. U okviru ovih programa organizovane su različite edukacije žena za *startup*, pre svega za osnivanje radnji i manufakturnih radionica, kako bi se samozaposlile i obezbedile sebi i porodici egzistenciju.

Prvi značajan porast ženskog preduzetništva beleži se nakon 2000. godine, a posebno nakon 2004. godine. U periodu svetske ekonomske krize od 2008. godine (posebno od 2009. go-

dine) stopa gašenja ženskih biznisa je rasla i bila je 47% u odnosu na 38% gašenja preduzeća u muškom vlasništvu.

Udeo ženskih preduzeća u ukupnom broju preduzeća 2012. je bio 26%, a danas govorimo da je on dostigao nivo evropskog proseka od 30% i prešao put od *socijalne* do *ekonomske* kategorije.

U poslednjoj deceniji slika ženskog preduzetništva se brzo menja, broj firmi u vlasništvu žena kontinuirano raste, a menja se struktura ženskih firmi i sektori u kojima se pojavljuju – pored tradicionalno „ženskih oblasti“ (zanatstvo, trgovina na malo i u delatnosti koje su manje radno intenzivne), preduzetnice se sve više pojavljuju u sektoru usluga (finansijski konsalting, upravljanje ljudskim resursima, edukacija, kreativne delatnosti), a u poslednjih nekoliko godina i u brzorastućim sektorima (informaciono-komunikacionim tehnologijama, zelenim biznisima, inovacijama i sl.).

Takođe, širi se krug podrške. Pored tradicionalnih aktera u ovoj oblasti (Ministarstvo privrede, Privredna komora, poslodavačka i preduzetnička udruženja) sve je više međunarodnih i domaćih organizacija, kompanija i različitih platformi koje daju doprinos i podržavaju kako preduzetničke inicijative tako i pojedinačne biznise žena, o čemu će biti reči u nastavku²⁹.

EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENA NA JUGU SRBIJE

Rodni jaz u ekonomiji vidljiv je kroz:

- ▶ nejednak položaj žena i muškaraca na tržištu rada,
- ▶ razliku u visini zarade, penzije i prihoda generalno,
- ▶ razlike u preduzetničkoj aktivnosti,
- ▶ pristup resursima za podršku zapošljavanju i samozapošljavanju,
- ▶ učešće u neformalnoj ekonomiji,
- ▶ razlike u vlasništvu nad nepokretnostima i zemljom,
- ▶ učešće u odlučivanju u ekonomiji.

U svakom od ovih elemenata žene su i dalje u daleko nepovoljnijem položaju.

Položaj žena sa juga Srbije na tržištu rada

- Stopa zaposlenosti žena iznosi 41,9%, što je za 14,7 procentna poena (p. p.) manje od stope zaposlenosti muškaraca (56,6%).
- Stopa zaposlenosti žena starosti 25-54 godine je za 10,8 p. p. manja u odnosu na stopu zaposlenosti muškaraca iste dobi (69,1% prema 79,9% respektivno).
- Stopa aktivnosti žena sa visokim obrazovanjem je neznatno viša od stope aktivnosti muškaraca istog nivoa obrazovanja (72,3%, odnosno 71,0%), dok stopa aktivnosti žena bez škole i sa nižim nivoom obrazovanja iznosi 31,5% i manja je od stope aktivnosti muškaraca istog obrazovnog nivoa za čak 30,2 procentna poena.

- Najveći rodni jaz u pogledu neaktivnosti na tržištu rada zabeležen je u starosnoj kategoriji 55 godina i više, gde je stopa neaktivnosti žena 78,4%, za razliku od stope neaktivnosti muškaraca, koja je niža i iznosi 61,6%.
- Najveći rodni jaz na tržištu rada, kada je reč o zaposlenosti, zabeležen je u kategoriji lica 55-64 godina starosti, gde je stopa zaposlenosti žena 40,5%, a stopa zaposlenosti muškaraca 60,8%.
- Kada je reč o ženama i muškarcima koji su u braku, rodni jaz je znatno manji, i to u korist žena – stopa zaposlenosti kod udatih žena iznosi 66%, a kod oženjenih muškaraca 62%.
- U okviru razloga usled kojih muškarci i žene rade kraće od punog radnog vremena, kategorija sa najvećim učešćem žena, od 87%, je briga o deci ili nesposobnim licima, dok su muškarci najčešće navodili kao razlog nemogućnost nalaženja posla sa punim radnim vremenom (učešće 62%).
- Samozaposlenost je skoro dvostruko veća kod muškaraca nego kod žena, odnosno 25% muškaraca i 14% žena starosti između 15 i 64 godine je samostalno zaposleno.
- Najveći broj neformalno zaposlenih je u kategoriji mladih uzrasta 15-24 godine (66,9% žena i 55,3% muškaraca)³¹.

Kada je reč o zaposlenosti (tabela 2), u posmatranom periodu se beleži trend povećanja formalne zaposlenosti i samozaposlenosti i smanjenje neformalne zaposlenosti, ali, nažalost, rodni jaz se održava u svim posmatranim kategorijama. To, između ostalog, ukazuje na odsustvo rodne perspektive u politikama i merama i nedovoljnu profilisanost postojećih programa zapošljavanja i samozapošljavanja.

Tabela 1: Uporedni podaci o zaposlenosti

Kategorija	2017. (%)		2020. (%)	
	Ž	M	Ž	M
Stopa zaposlenosti	38,1	52,8	41,9	56,6
Stopa zaposlenosti u starosnoj grupi 25-54 godine	63,6	74,8	69,1	79,9
Samozaposlenost u starosnoj grupi 25-64 godine	13	28	14	25
Neformalno zaposleni mladi u uzrasnoj grupi 15-24 godine	67,4	54,5	66,9	55,3

Podela poslova i neplaćeni ženski rad

Nepovoljni položaj žena u poslovnom sektoru rezultat je i veće opterećenosti žena brigom o porodici i domaćinstvu i različitim formi diskriminacije i rodnih stereotipa. Neplaćeni kućni rad, način na koji žene i muškarci koriste svoje vreme je od velikog značaja i za njihov ekonomski položaj i smanjenje rodnog jaza u ekonomiji.

Prema podacima iz *Muškarci i žene u Srbiji 2017. i 2023.*, žene provode dvostruko više vremena u kućnim poslovima nego muškarci, a građani Srbije i dalje u velikom broju veruju da su žene te koje treba da se žrtvuju za porodicu i decu. Najviše vremena u neplaćenim aktivnostima provode žene i muškarci u braku sa detetom do sedam godina – oko osam sati dnevno žene, a tri sata dnevno muškarci. U okolnostima u kojima se već decenijama ne radi dovoljno na povećanju kapaciteta i izgradnji novih vrtića, kao ni razvijanju servisa podrške svakodnevnom životu porodica, jasno je da nedostatak servisa nadomešćuje neplaćeni ženski rad. Istovremeno, kada su u pitanju aktivnosti dokolice, aktivnosti koje su važne za lični razvoj i blagostanje, u njima žene učestvuju manje nego muškarci.

Ovi faktori dodatno nepovoljno utiču na ulazak žena u preduzetništvo i opstanak njihovih firmi na tržištu, naročito u periodu kriza kakva je i ona izazvana pandemijom COVID-19.

Novi *Zakon o rodnoj ravnopravnosti* u članu 28 predviđa redovno praćenje i vrednovanje neplaćenog kućnog rada, dok je uzimanje u obzir neplaćenog rada ključno kod kreiranja mera podrške ekonomskim aktivnostima, programima zapošljavanja i samozapošljavanja.

Zato treba imati u vidu da politike usklađivanja profesionalnog i porodičnog života mogu biti ključne za postizanje rodne ravnopravnosti u svim ekonomskim aktivnostima i uključene su u EU politike koje promovišu učešće žena u zapošljavanju i učešće muškaraca u porodičnom životu.

RASPROSTRANJENOST ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA

Dobra okolnost je da APR evidencije i podatke vlasnika privrednih subjekata razvrstane po polu počinje da prikazuje u 2022. godini. Prema za sada dostupnim podacima iz decembra 2023. godine, u Registru za privredne subjekte je registrovano **279.035** aktivnih preduzetnika i **121.366** privrednih društava.

Međutim, zvanični podaci pokazuju koliko je žena u formalnom statusu preduzetnika, ali ne i koliko žena među registrovanim preduzetnicima stvarno upravlja svojim preduzećima. Pojedina istraživanja pokazuju da se među preduzetnicama nalazi i određeni broj žena koje su samo formalne vlasnice preduzeća, dok preduzetničke aktivnosti i upravljačke funkcije obavljaju muškarci, najčešće njihovi supruzi ili muški članovi porodice

Subjekti	Ukupno	Ž	M	Stranci
Preduzetnici/ce	100	33	65,4	1,6
Privredna društva čiji su pravni zastupnici ili direktori domaća fizička lica	100	22,6	69,9	7,5
Jednočlana privredna društva čiji je član sa 100% udela domaće fizičko lice	100	16,3	48,2	35,5
Višečlana privredna društva među čijim vlasnicima se nalaze članovi koji su domaća fizička lica	100	25,2	65,3	9,5

STRATEŠKI OKVIR ZA DALJI RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA

Na uspešnost preduzetništva, kao važnog aspekta ekonomske aktivnosti, utiče više faktora: pristup finansijama, afirmativno i povoljno poslovno okruženje, kulturološke barijere, izbor i vrsta biznisa i sektora, pristup informacijama i obukama, poslovni kontakti i pristup mrežama za socijalnu podršku, segregacija po polu u obrazovanju i teret kućnih obaveza i odgovornosti na radnom mestu (usklađivanje posla, privatnog i porodičnog života). Ovi faktori, naravno, mogu biti izazov i za žene i za muškarce, ali činjenice ukazuju na to da su barijere sa kojima se suočavaju preduzetnice često znatno veće, jer teže pristupaju kreditima, izvorima finansiranja, manje su umrežene, prisutna je rodna segregacija u obrazovanju, teže usklađuju rad, privatni i porodični život i često nailaze na prepreke zbog predrasuda i stereotipa o ženama u biznisu.

Strategije za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2023. godine i Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2016-2023) prepoznale su značaj intervencija u zatvaranju rodno jaza u ekonomiji, uključujući razvoj preduzetništva. Nedovoljno je, međutim, učinjeno na sistemskom rodno odgovornom planiranju politika i programa za razvoj preduzetništva. Godišnji izveštaji o stanju MMSP nemaju iskazane podatke o preduzetništvu žena, pa nema podataka kako posluju preduzeća u odnosu na pol vlasnika, a ne postoji ni javno dostupan izveštaj o napretku u odnosu na primenu

Strategije za MMSP i njen stub broj 6. koji se odnosi na preduzetništvo žena.

Ipak, treba naglasiti da je napredak zabeležen u Republičkom zavodu za statistiku (RSZ)

koji je uveo nove rodne indikatore u poslovnu statistiku. Takođe, postignut je i kod Kancelarije za javne nabavke (KJN) koja od 2023. godine prati učešće preduzeća u vlasništvu žena u ukupnom broju zaključenih ugovora ili okvirnih sporazuma kroz postupke javnih nabavki na godišnjem nivou.

Data je sledeća preporuka:

Iako su u proteklom periodu ostvareni pozitivni pomaci na unapređenju rodne ravnopravnosti, zapoiete procese treba intenzivirati integrisanjem rodne perspektive u sve javne politike i budžet, direktnim intervencijama u pojedinim oblastima, kao i jaianjem institucionalnog okvira rodne ravnopravnosti kako bi se eliminisao rodni jaz.

Među ključnim izazovima na kojima treba intenzivirati rad navode se i ona koja imaju direktan uticaj na žensko preduzetništvo i njegov dalji razvoj:

- *Rodni jaz u ekonomiji je produbljen.*
- *Izostaje prepoznavanje i uvažavanje razlika u potrebama i problemima sa kojima se susreiu žene i muškarci, a posebno ranjive grupe, i praienje podataka i pokazatelja koji o tome govore.*
- *Nije obezbeđeno stabilno, transparentno i održivo finansiranje javnih politika, mera i ak-tivnosti na unapređivanju rodne ravnopravnosti, kao i mehanizama rodne ravnopravnosti, ali i svih drugih aktera koji u domenima svojih nadležnosti sudeluju u kreiranju i sprovođenju javnih politika u ovoj oblasti.*
- *Okolnosti izazovane pandemijom virusa COVID-19 pokazale su da krizne situacije razliiito utiiu na žene i muškarce, a naroiiito na osobe koje pripadaju ranjivim grupama, kao i da rod-ni aspekti kriznih situacija nisu bili u dovoljnoj meri prepoznati, što se odrazilo i na kreiranje i preduzimanje mera tokom vanrednog stanja i vanredne situacije, pa je neophodno da se kod planiranja oporavka to promeni i da se kreiraju rodno odgovorne mere.*

Među osam mera koje treba da doprinesu smanjenju rodno jaza u ekonomiji, za dalji razvoj ženskog preduzetništva od najvećeg značaja je mera 1.4:

Uspostavljanje sistemske podrške za zapošljavanje, razvoj i rast biznisa u većinskom vlasništvu žena i povećanje profitabilnosti njihovih preduzetničkih aktivnosti.

Mera ima nekoliko klastera aktivnosti koje uključuju: *unapređenje rodne statistike u oblastima poslovne statistike i registara o privrednim društvima, kreditima i finansijskim proizvodima, kao i vođenje evidencija o učešću žena u merama podrške privredi, redovno praćenje i analizu poslovanja preduzeća prema polu vlasnika, sektoru, regionu itd. na godišnjem nivou; kreiranje edukativnih programa i kampanja koje ciljaju da približe ženama preduzetništvo, kao način za ostvarivanje prihoda, povećanje pristupa informacijama i znanjima od značaja za razvoj biznisa, programima koji doprinose povećanom učešću žena u javnim nabavkama i lancima dobavljača, pristup startap programima podrške i programima za razvoj i rast biznisa koji se posebno ciljati žene, pristup programima finansijske podrške za razvoj i rast preduzeća u procentu većem od učešća u preduzetništvu, inovativne i druge finansijske proizvode koji odgovaraju na potrebe preduzetnica u različitim sektorima privrede, programe razvoja poslovne infrastrukture, koja pogađa posebno žene, kao što su, na primer, poslovni inkubatori i drugi slični sistemi podrške, kao i podršku programima organizacija žena i drugih OCD koje su posebno usmerene na preduzetničke aktivnosti žena.*

- *Akcioni plan za meru 1.4 predviđa sledeće najvažnije rezultate (ciljane vrednosti) do 2024. godine:*
- *Da se učešće žena u preduzetništvu poveća sa baznih 31,8% na 34%,*
- *Da se otpočne i kontinuirano prati: stopa preživljavanja novoosnovanih preduzeća u većinskom vlasništvu žena po sektorima, stopa njihovog rasta, kao i stopa profitabilnosti MMSPP u većinskom vlasništvu žena, učešće žena u sektorima digitalne, cirkularne i zelene ekonomije, udeo žena u visokorastućim sektorima. Očekuje se da informacije postanu dostupne nakon uspostavljanja rodno osetljive statistike u ovoj oblasti,*
- *Da se otpočne sa praćenjem broja i vrste programa podrške ženskom preduzetništvu,*
- *Da se procenat izdvajanja budžetskih sredstava koja se usmeravaju na žensko preduzetništvo poveća za 40% u odnosu na baznu 2023. godinu,*
- *Da se uradi rodna analiza propisa koji oblikuju preduzetničko poslovanje (paušalne preduzetnike/ce i one koji vode knjige) i načine ostvarivanja prava na porodijsko odsustvo, odsustvo radi nege deteta,*
- *Da se donesu izmena i dopuna propisa kojima se uređuje rad APR, kao i oblast praćenja poslovne statistike i usklađivanje sa novousvojenim Zakonom o rodnoj ravnopravnosti,*
- *Da se unapredi rodna statistika kroz donošenje odgovarajuće procedure u vezi sa evidencijom o kreditima i finansijskim proizvodima, kao i vođenje evidencija o učešću u merama podrške privredi po polu, veličini poslovnog subjekta, regionu itd.*

Rezultati istraživanja

Do 2030. želimo: Povećan procenat preduzetnica koje su stvarne vlasnice biznisa, u poslovnom ambijentu i društvu u kome su žene ravnopravne, uvažene, osveščene, proaktivne i podržane raznovrsnim i kontinuiranim merama i programima finansijske i nefinansijske podrške.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je da se prikupe i analiziraju podaci koji se odnose na *iskustva, prepreke i potrebe* preduzetnica na jugu Srbiji, kao i podaci koji se odnose na *mere, programe i projekte podrške* koje sprovode različiti akteri - državni i nedržavni, u periodu 2023-2024.

Poseban fokus istraživanja bio je stavljen na uvide i iskustvu korisnica kako u pristupu tako i korišćenju podrške i na njihove predloge za unapređenje postojećih i kreiranje novih programa podrške, koji bi ubuduće bili efikasan odgovor kako na uobičajne potrebe preduzetnica tako i na različite prepreke i izazove iz šireg okruženja, naročito one koje je ekonomska kriza učinila vidljivim ili pojačala.

Metode i instrumenti

Istraživanje je uključilo: fokus grupe sa preduzeticama u osam opština (41 učesnica), terensko istraživanje na uzorku od 1000 žena

Istraživanje je sprovedeno na teritoriji Pčinjskog okruga u periodu 15. avgust - 15. septembar 2023.godine.

FOKUS GRUPE I TERENSKO ISTRAŽIVANJE

Terensko istraživanje je realizovano na teritoriji Pčinjskog okruga na uzorku od 1000 ispitanica. Anketa je rađena po unapred pripremljenom strukturiranom upitniku, sa jednim eliminacionim pitanjem. Ukupan broj pitanja u upitniku je 28. Pitanja su bila otvorenog i zatvorenog tipa, sa mogućnošću više odgovora.

Fokus grupe su realizovane u osam opština: Vladičin Han, Surdulica, Vranje, Vranjska Banja, Bujanovac, Preševo, Bosilegrad i trgovište. Učesnice fokus grupa su bile preduzetnice, vlasnice ili suvlasnice privrednih subjekata i članice udruženja žena koje svoje privredne aktivnosti žele da uvedu u profitabilno poslovanje. Na fokus grupama učestvovala je 41 ispitanica/preduzetnica.

Fokus grupe su realizovane u drugoj polovini avgusta i prvoj polovini septembra 2023.

Organizovanje i realizacija istraživanja, pozivanje preduzetnica i obezbeđivanje prostora pomogle su NSZ i opština Surdulica sa svojim lokalnim partnerima u navedenim gradovima.

Učesnice su bile veoma motivisane i sve su bile aktivne tokom grupih diskusija. Rad je bio dinamičan i odvijao se u prijatnoj atmosferi. Učesnice su otvoreno govorile o svom poslovanju, svojim iskustvima, problemima sa kojima se suočavaju, iskazivale su svoje potrebe i davale predloge za unapređenje ženskog preduzetništva.

Postavljeni cilj istraživanja je bio usklađen sa ciljem celokupnog istraživanja, a odnosio se na:

- ▶ utvrđivanje trenutnog stanja ženskog preduzetništva,
- ▶ utvrđivanje željenog stanja za pet do deset godina,
- ▶ utvrđivanje prepreka da se do željenog stanja dođe i
- ▶ davanje preporuka kako da se problemi i prepreke prevaziđu.

Opšti problemi:

- Otežano poslovanje u uslovima poskupljenja proizvodnje i ekonomske i političke krize u svetu,
- Poreski sistem nije u funkciji razvoja i stimulisanja preduzetništva,
- Preveliki porezi i doprinosi, preveliki iznosi paušala za pojedine šifre delatnosti,
- Poreskim sistemom nisu predviđene nikakve olakšice za *startup*,
- Ima mnogo parafiskalnih nameta i to proizvodi velike troškove u poslovanju, a često preduzetnici ni ne znaju šta sve treba da plate,
- Siva ekonomija i dalje ugrožava poslovanje onih koji legalno posluju,
- Predrasude o preduzetnicima kao nekim „muljatorima“.

Specifični problemi sa kojima se susreću samo žene preduzetnice proistekle iz rodnih uloga:

- Delatnosti kojima se bave preduzetnice proističu opet iz rodnih uloga i najčešće su to mikro biznisi,
- Nedostatak kontinuirane podrške u poslovanju (ovo je, takođe, opšti problem, ali zbog gore navedenog ženama je potrebna dugoročnija i kontinuiranija podrška),
- U znatnom broju slučajeva žene su fiktivno vlasnice, a posao vodi neko iz porodice. Učesnice fokus grupa su procenile da veliki broj od 32% žena upisanih u registar nisu stvarne već samo nominalne vlasnice,
- Zbog nemanja imovine na svom imenu žene ne mogu ispuniti uslove za obezbeđenje kredita kod banaka ili drugih finansijskih institucija,
- Ne postoji percepcija među preduzetnicima i društvu uopšte, da se žene preduzetnice susreću sa specifičnim problemima koje nemaju preduzetnici muškarci i da žensko preduzetništvo treba, ipak, više podržati i drugačije tretirati,
- Preduzetnice nemaju pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo kao druge žene (žene vlasnice preduzetničkih radnji),
- Preopterećenost poslovnim i privatnim obavezama koje proizilaze iz tradicionalnih rodnih uloga i opšteprihvaćenog kulturološkog obrasca,
- Mali broj žena ima stvarnu podršku porodice da razvija svoj posao,
- Žene preduzetnice su manje poštovane od strane drugih preduzetnika, klijenata, poslovnih partnera koji često imaju seksistički odnos prema njima ili stav da su manje vredne i kompetentne (*Ja sam se dokazala, ja sam isto „bezobrazna“ kao muškarci, ali veina žena ne može da se izbori za takvu poziciju u preduzetništvu*),
- Žene preduzetnice se manje poštuju od onih žena koje rade za nekog ili koje rade u javnim ustanovama,
- Mnoge preduzetnice, a posebno one koje imaju potencijal da to postanu, često kao prepreke vide i neke od njihovih karakteristika, odnosno štetne obrasce funkcionisanja proizašle iz podređene pozicije u društvu kao što su nedostatak samopouzdanja, nesig-

urnost, neinformisanost, prevelika empatija, potreba za stalnim dokazivanjem, previše brinu unapred (strah), teškoće u suočavanju i prevazilaženju posledica stresa, perfekcionizam, nedostatak samopoštovanja, ne prihvataju rizike,

- Žene nemaju dovoljno znanja i veština o preduzetništvu. Mnoge žene ni ne pomisle o ulaženju u preduzetništvo, a sve zbog manjka samopouzdanja i samopoštovanja. Ne vide svoj potencijal (kreativne, posvećene, organizovane, vredne...), pa se ni ne informišu i ne edukuju,
- Mali uticaj na promenu poslovnog ambijenta - nemaju moć da utiču na donosiocce odluka i kreatore programa podrške. Nisu u upravljačkim telima strukovnih udruženja i poslovnih asocijacija. Preduzetnice koje su već razvile svoje poslove nemaju dovoljno inicijative ni proaktivnosti da se izbore za veći uticaj u poslovnoj/preduzetničkoj zajednici,
- Nema dovoljno solidarnosti među preduzeticama. Nedovoljno je žena koje su uspele u svom poslu i koje su zainteresovane da pomognu drugim ženama na ulasku u preduzetništvo,
- Nedovoljan je, čak zanemarljiv, broj programa subvencionisanja i podrške ženskom preduzetništvu na lokalnom nivou (karakterističan je samo za velike gradove),
- Programi podrške su često kreirani tako da znatan broj preduzetnica ne ispunjava uslov da se na njih prijavi,
- Programi su najčešće osmišljeni kao finansijska podrška preduzeticama za nabavku opreme, a ne prepoznaje se potreba za finansiranje programa koji bi ženama pružali ozbiljne i kvalitetne edukacije, osnaživanje, informisanje, promocije i biznis nastupe, mentorsku podršku i sl.,
- Selekcija preduzetnica koje dobiju subvencije percipirana je kao netransparentna, a često nisu jasni kriterijumi i mehanizmi odabira (*ja neću ni da konkurisem jer nemam nikoga da pogura moju prijavu, moraš imati nekoga inače ništa od toga*),
- Nema sistema kontrole i monitoringa onih koji su dobili sredstva, pa je zloupotreba dobijenih sredstava (opreme) moguća i to bez posledica.

Specifični cilj – položaj ženskog preduzetništva na jugu Srbije za pet do deset godina

Povećan procenat preduzetnica koje su stvarne vlasnice biznisa (na 35%), u poslovnom ambijentu i društvu uopšte u kojem su žene potpuno ravnopravne, uvažene, osveščene, proaktivne i podržane (stvarno, a ne samo deklarativno) raznovrsnim i kontinuiranim merama i programima finansijske i nefinansijske podrške.

Preporuke proizašle iz terenske ankete i fokus grupnih diskusija

- Kontinuirano, kroz formalno i neformalno obrazovanje (još od osnovne škole), podizati svest o značaju preduzetništva, promovisati preduzetništvo i edukovati mlade o osnovnim znanjima iz preduzetništva,
- Stvarati povoljnu preduzetničku klimu kroz informisanje, subvencije, poreske olakšice za početnike, smanjenje fiskalnih i parafiskalnih nameta, kontinuirano finansiranje programa podrške

- *Izmena poreskog sistema u delu koji se tiče startapova, poreza i doprinosa na zarade i paušala, naročito kod žena preduzetnica u delu smanjenja poreza i doprinosa, oslobađanja plaćanja poreza i doprinosa startapovima u prvoj godini poslovanja,*
 - *Omogućavanje ženama preduzetnicama koje nisu u sistemu PDV-a da im bude plaćeno porodiljsko odsustvo. Ovo bi bilo u skladu i sa politikom povećanja nataliteta i sa politikom za razvoj (ženskog) preduzetništva,*
 - *Osnivanje centralnog registra fiskalnih i parafiskalnih nameta kako bi se unapred znalo koje su obaveze preduzetnika/ca,*
 - *Smanjenje broja fiskalnih i parafiskalnih nameta i/ili smanjenje iznosa,*
 - *Uvesti nadzor i kontrolu rada inspekcija,*
 - *Nastaviti sa državnim merama podrške preduzetništvu u slučaju produžene krize izazvane COVID-19 pandemijom i drugim mikro i makro ekonomskim i političkim nepovoljnim trendovima,*
 - *Sistemske kreirati centre u svim opštinskim mestima finansiranih delom iz državnog budžeta i delom iz budžeta lokalne samouprave koji bi na sveobuhvatan multisektorski način pružali podršku ženama za otpočinjanje posla i pružali kontinuiranu dugoročnu podršku onim preduzetnicama koje već posluju. Centar bi mogao pružati podršku u pisanju i izradi biznis plana, pomoć oko apliciranja za neke od programa podrške, informisati o svim aktuelnim programima podrške na lokalnom, pokrajinskom i republičkom nivou finansiranih iz javnog, civilnog ili poslovnog sektora. Takođe, informisao (edukovao) bi zainteresovane o konkretnim pitanjima kao što su inicijalni troškovi otpočinjanja sopstvenog posla, iznosima poreza, oblicima organizovanja i iznosima poreza za pojedine šifre delatnosti, o skrivenim troškovima, visinama taksi, mogućim nametima tokom poslovanja, kao i o svim drugim važnim stvarima za poslovanje. U takvim centrima bi trebali da rade kompetentni stručnjaci dostupni svim zainteresovanim preduzetnicama/ama i onima koji to žele da postanu.*
- *Kontinuirano iz budžeta (republičkih i lokalnih struktura) podržavati programe civilnog i biznis sektora koji se bave osnaživanjem, osvešćivanjem, edukacijom iz preduzetništva i rodne ravnopravnosti, mentorstvom, sticanjem konkretnih znanja i veština za određene zanate, za digitalizaciju, onlajn poslovanje i sl.,*
 - *Uvođenje poslovanja u legalne tokove – aktivno i dosledno raditi na eliminisanju sive ekonomije i crnog tržišta,*
 - *Konkurse podrške preduzetnicama, posebno na lokalnom nivou treba učiniti znatno transparentnijim sa jasnim kriterijumima selekcije kandidata/kinja (bodovne liste) i davanje adekvatnog obrazloženja zašto neka preduzetnica koja se interesuje nije dobila podršku,*
 - *Svi nosioci konkursa programa podrške treba da uvedu mehanizme monitoringa i evaluacije kako bi se preduzetnice dodatno podržale, sprečila zloupotreba dobijene pomoći i uradila analiza, koja bi doprinela unapređenju budućih programa podrške preduzetnicama,*
 - *Definisati stimulatívne kriterijume i uslove ko sve može da konkuriše,*
 - *Raspisivanje većeg broja konkursa sa različitim uslovima i kriterijumima kako bi se obuhvatio veći broj preduzetnica koje mogu dobiti podršku,*

- Potrebno je izdvojiti više budžetskih sredstava za podršku ženskom preduzetništvu,
- Ravnomerno i optimalno raspodeliti sredstva za finansiranje programa razvoja ženskog preduzetništva u svim regionima u Srbiji,
- Kreirati internet platformu na kojoj će biti informacije o svim aktuelnim

Zapažanja

Na osnovu informacija dobijenih kroz intervju, mogu se izdvojiti problemi sa kojima se susreću žene preduzetnice ili one koje to žele da postanu. U velikoj meri poklapaju se sa izlistanim problemima dobijenim u fokus grupnim diskusijama:

- ▶ Ženama je značajno teže nego muškarcima da postanu preduzetnice: imaju manje samopouzdanja, nemaju početni kapital, nemaju podršku porodice kao što to imaju muškarci, nemaju dovoljno informacija i znanja o preduzetništvu, nedovoljna je podrška društva, nema dovoljno edukativnih i programa osnaživanja, nema kontinuiranog mentorstva,
- ▶ Kada postanu preduzetnice, ženama je mnogo teže da vode posao jer su *zaposlene 24 iasa*, nisu poštovane, moraju mnogo više da se dokazuju i bore za ravnopravnu poziciju sa muškim kolegama,
- ▶ Kada je reč o korišćenju programa podrške, mnoge preduzetnice nisu dovoljno informisane o konkursima ili nemaju samopouzdanja da konkurišu (*neie mene izabrati*) ili za postojeće konkurse ne ispunjavaju kriterijume ili nemaju znanja da napišu kvalitetan biznis plan i pripreme konkursnu dokumentaciju.

Zaključci

1. Preduzeticama i onima koje to žele da postanu potrebno je mnogo više kontinuirane finansijske podrške i podrške kroz različite programe informisanja, osnaživanja, edukacije, stručne podrške, mentoringa, marketinga, rodne ravnopravnosti i dr.

2. Korisnice odabranih programa su veoma zadovoljne dobijenom podrškom i okarakterisale su je kao *baš ono što mi je sada trebalo*. Ipak, većina intervjuisanih navela je da bi im i ubuduće bila potrebna podrška i to:

- ▶ Finansijska - za proširenje proizvodnje
- ▶ Finansijska - za razvoj novih proizvoda
- ▶ Pomoć u plasmanu proizvoda
- ▶ Edukacija i stručna podrška iz raznih segmenata poslovanja
- ▶ Mentoring
- ▶ Izrada biznis plana
- ▶ Usvajanje preduzetničkih veština i razvoj preduzetničkog razmišljanja.

3. Od velike je važnosti da nosioci programa i projekata podrške održe kontinuitet svojih konkursa, a tamo gde je moguće – prošire programe i obezbede više sredstava za njihovu realizaciju (samostalno ili kroz partnerstva).

Većina ispitanica ocenjuje da je preduzeticama u Beogradu i Vojvodini lakše nego onima na jugu Srbije – jer imaju više različitih programa podrške, veću podršku porodice i okruženja, veće tržište (lakše plasiraju svoje proizvode i usluge). Otuda je potrebno da se programi podrške rasporede u sve regione Srbije tako da stignu do svih žena kojima je podrška potrebna. Vodeću ulogu mogla bi da ima mreža regionalnih razvojnih agencija u partnerstvu sa LS, kancelarijama Unije poslodavaca, specijalizovanim ženskim NVO i drugim akterima.

Karakteristike ženskog preduzetništva na jugu Srbije

Prodor žena u sferu preduzetništva predstavlja značajan korak na putu emancipacije i sticanja ekonomske nezavisnosti. Od 2000. godine do danas beleži se kontinuirani rast ženskih biznisa. Žene u Srbiji su vlasnice nešto manje od trećine preduzetničkih radnji i vlasnice i suvlasnice oko četvrtine privrednih društava.

Žensko preduzetništvo i njegov razvoj treba posmatrati u kontekstu izraženih rodnih nejednakosti koje odlikuju srpsko društvo u celini. S tim u vezi treba imati u vidu da, iako su trendovi u pogledu osnivanja ženskih biznisa pozitivni, ipak i dalje:

- 99% ženskih firmi se nalazi u zoni mikro i malih preduzeća (sa manje od 10 zaposlenih),
- žene se dominantno bave porodičnim poslovima i to u niskoprofitnim (tradicionalnim) sektorima kao što su zanatstvo, trgovina na malo, zdravstvo, obrazovanje, turizam, socijalne i druge usluge,
- kada je reč o obliku organizovanja, najčešće se opredeljuju za preduzetničke radnje, posebno osetljive na prekid i smanjenje obima poslovnih aktivnosti,
- posluju uglavnom na lokalnom tržištu, a vrlo retko izvoze,
- imaju mali uticaj u biznis zajednici i nedovoljno utiču na kreiranje privrednog ambijenta i ekonomske politike (retko su u upravljačkim telima strukovnih i poslodavačkih udruženja, poslovnih asocijacija, privrednih komora i sl.),
- ranjivost ženskih biznisa se posebno ispoljava u vremenu kriza (kakva je izazvana pandemijom COVID-19 i aktuelna, izazvana ratom u Ukrajini).

Prepreke i problemi sa kojima se suočavaju svi preduzetnici (bez obzira na pol)

- Uočava se jaz između javno proklamovanih stavova i praktičnih politika usmerenih na preduzetništvo,
- ne postoji strateška, dosledna i kontinuirana podrška preduzetništvu,
- poreski sistem nije u funkciji razvoja i stimulisanja preduzetništva (preveliki porezi i doprinosi, preveliki iznosi paušala za pojedine delatnosti),
- PDV se naplaćuje bez obzira na realizaciju naplate potraživanja,
- preduzetnici/e su opterećeni prevelikim parafiskalnim nametima,
- ne postoje poreske i druge olakšice za *startup* (u prve tri godine poslovanja),
- inspeksijske i druge javne službe ne obavljaju u dovoljnoj meri savetodavnu ulogu i nisu okrenute potrebama preduzetnika/ca,
- preduzetnici/e, naročito oni koji su u sistemu paušalnog oporezivanja, nemaju jednak tretman kod banaka i drugih finansijskih institucija kao vlasnici/e privrednih društava.

Specifične prepreke i problemi sa kojima se suočavaju žene preduzetnice

- Žene, ukupno gledano, poseduju manje resursa: ušteđevine, nekretnina, socijalnog kapitala, što otežava pokretanje biznisa i pristup izvorima finansiranja,
- najčešće ne poseduju dovoljno preduzetničkih znanja i veština. Kada zakorače u preduzetničke vode nedovoljno se informišu, edukuju, umrežavaju i udružuju,
- opterećuju ih štetni obrasci funkcionisanja proizašli iz podređene pozicije u društvu i stereotipna podela uloga (nedostatak samopouzdanja, nesigurnost, prevelika empatija, potreba za stalnim dokazivanjem),
- najčešće su preopterećene poslovima u privatnoj sferi života, kao što je briga o deci, starima i bolesnima,
- preduzetnice su u odnosu na druge zaposlene žene diskriminisane u pogledu korišćenja porodiljskog odsustva, kao i nadoknade za bolovanje tokom trudnoće i porodiljskog odsustva,
- programi podrške preduzetništvu najčešće su kreirani tako da značajan broj preduzetnica ne ispunjava uslove za apliciranje,
- ne postoji razvijena svest u preduzetničkoj zajednici i društvu u celini da se preduzetnice suočavaju sa specifičnim teškoćama koje nemaju njihove muške kolege (što za posledicu ima izostanak odgovarajuće podrške),
- programi finansijske podrške ženskom preduzetništvu su retki i fokusiraju se na nabavku mašina i opreme i ne prepoznaju, u dovoljnoj meri, potrebu za finansiranjem edukacije, različitih oblika osnaživanja, informisanja, promocije, mentorstva, standardizacije, sertifikacije i drugo,
- programi institucionalne podrške (posebno na lokalnom nivou) preduzetnice percipiraju kao nedovoljno transparentne, sa nejasnim kriterijumima za odabir i odsustvom obrazloženja u slučaju odbijanja. Ukazuju na nedostatak monitoringa i mogućnost zloupotreba dobijenih sredstava (opreme) bez posledice

PREPORUKE

Generalne

- Strateški pristupiti poboljšanju ambijenta za razvoj mikro, malih i srednjih preduzeća i to kroz: promenu poreske politike, olakšice za novoosnovane firme, sistemsku naplatu PDV-a po realizaciji naplate potraživanja, dalje pojednostavljenje administrativnih procedura i sl.,
- kreirati i sprovoditi mere podrške kojima će se kontinuirano smanjivati neformalna ekonomija koja čini veliki procenat domaćeg BDP-a,
- pristupiti izmeni propisa i izjednačiti prava preduzetnica sa pravima drugih zaposlenih žena – trudnica i porodilja,
- uvesti kontinuiranu edukaciju za preduzetništvo u škole i na fakultete i razviti različite programe neformalnog obrazovanja. Posebnu pažnju posvetiti uključivanju devojčica i mladih žena u takve programe,
- nastaviti sa uvođenjem efikasnog sistema praćenja preduzetništva žena u Srbiji i vođenje rodne statistike, kako u Agenciji za privredne registre tako i u drugim institucijama: resornim ministarstvima, sekretarijatima, lokalnim samupravama, agencijama, privrednim komorama, poslodavačkim organizacijama, ženskim udruženjima i dr.,
- formatirati i organizovati kontinuiranu razmenu informacija između zainteresovanih strana, tj. multisektorski pristup, posebno među ministarstvima i sekretarijatima (nadležnim za privredu, poljoprivredu, obrazovanje, tehnološki razvoj, turizam i trgovinu, rodnu ravnopravnost, omladinu), kako bi se obezbedio sveobuhvatan pristup i izbegle opšte mere koje proteklih godina nisu davale željene rezultate, a dizajnirale nove – specifične i ciljne,
- kreirati i sprovoditi posebne programe razvoja ženskog preduzetništva na svim nivoima (republičkom, pokrajinskom i lokalnom) uz korišćenje primera dobrih praksi iz sveta i okruženja. Posebno uvažiti, podržati i multiplikovati uspešne primere programa i projekata domaćih OCD, fondacija i kompanija (od kojih smo neke obuhvatili u ovoj studiji),
- konkurse institucija (naročito lokalnih samouprava) za podršku preduzetnicama učiniti u potpunosti transparentnim, u svim fazama sprovođenja. Obezbediti praćenje kao i analizu kratkoročnih i dugoročnih efekata,
- sve podatke o merama podrške, rezultatima konkursa za dodelu sredstava koje sprovodi javni sektor (uključujući i donatorska sredstva), prikazivati po polu,
- urediti akta i garantovati mesta za manje zastupljeni pol u socijalno - ekonomskim savetima na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou. Omogućiti preduzetnicama da kroz svoja udruženja i socijalni dijalog učestvuju u donošenju propisa i mera koje se tiču njihovog ekonomskog i društvenog položaja, u okviru postojećih poslovnih asocijacija / udruženja, kao i ženskih nevladinih organizacija, razviti i finansirati usluge i servise na lokalnom nivou koji doprinose uspešnosti ženskih biznisa i kvalitetnijem usklađivanju poslovnog i porodičnog života, sa pažnjom pristupati daljem razvijanju i implementaciji programa samozapošljavanja i podsticanja preduzetništva žena iz marginalizovanih i / ili teže zapošljivih grupa (Romkinja, žena sa invaliditetom, žena iz ruralnih područja, žena koje su preživele porodično nasilje, žena starijih od 50 godina i dr.) kako ne bi bile izložene visokom riziku od neuspeha i našle se u novom krugu siromaštva.

Preporuke usmerene na ublažavanje posledica ekonomske krize

- Kreirati posebne mere i podržati one sektore koji su u periodu 2022-2023. bili pogođeni posledicama krize (u kojima su žene skoncentrisane i kao vlasnice biznisa i kao zaposlene),
- pokrenuti programe koji će omogućiti promenu delatnosti kod onih preduzetnica čiji biznisi nisu opstali pod udarom krize. Re-start programi trebalo bi da kombinuju podršku ličnom razvoju preduzetnica i jačanju motivacije da se prihvati „druga šansa“ kao i priključak na nove trendove i poslovne prilike u IT, inovativnim, zelenim i drugim brzorastućim sektorima,
- obezbediti i podržati dalji rast onih firmi koje se uspešno nose sa krizom i pokazuju realan razvojni potencijal. Za njih obezbediti odgovarajuće kreditne linije, ali i podršku za tehnološka unapređenja, širenje kapaciteta, prelazak na *onlajn* poslovanje i prodaju, nastup na *crowdfunding*¹⁰⁰ platformama, izlazak na međunarodno tržište i sl.

